HOOFDSTUK 3 CULTUURHISTORIE: FICTIE EN FEITEN

Wie een modern, wetenschappelijk naslagwerk over de natuur raadpleegt, mag erop vertrouwen dat de informatie die hij daar aantreft betrouwbaar is. Ook van het illustratiemateriaal mag men verwachten dat het niet gemanipuleerd is. Informatie en afbeeldingen zijn gewoonlijk tot stand gekomen na verantwoord veld-, literatuur- of laboratoriumonderzoek, verricht door vakkundige en betrouwbare onderzoekers. De gegevens zijn, voor wie daar behoefte aan heeft, te verifiëren. In moderne vakliteratuur treft men dan ook over het algemeen 'waarheid' aan. Gedurende vele eeuwen was dit minder vanzelfsprekend en liepen feiten en fictie door elkaar heen. Dit hoofdstuk schetst een beeld van de beschikbare informatie uit de middeleeuwen en ver daarvoor.

Ook antieke en middeleeuwse auteurs van werken over de natuur pretenderen uitsluitend waarheid op te nemen. Zo zegt bijvoorbeeld de befaamde Vlaamse auteur Jacob van Maerlant in de Proloog van zijn bestiarium *Der naturen bloeme* ('het beste van de natuur', geschreven rond 1270): '*Wien so favelen dan vernoyen, Ende onnutte loghene moyen, Lese hier nutscap ende waer...*' ('Wie genoeg heeft van onware verhalen en zich kwaad maakt over leugens, kan hier nuttige en ware dingen lezen'). Vervolgens geeft hij in ruim 16.000 rijmende versregels uitgebreide informatie over onder andere zoogdieren, vogels, vissen, zeemonsters en serpenten.

Het merkwaardige is echter dat de toenmalige dieren, volgens Van Maerlant, behept waren met eigenschappen die hun huidige nazaten inmiddels verloren schijnen te zijn. Wat te denken van een serpent als de draconcopes, uitgerust met een vrouwenhoofd (fig. 1)! Een exemplaar van deze soort verleidde Eva indertijd in het Aards Paradijs. Een afschrikwekkend serpent was de draco, het grootste landdier ter wereld, uitgerust met een kam op de kop en met vleugels. Dit dier was zó sterk dat zelfs een olifant een prooi voor hem vormde (fig. 2). Hedendaagse herpetologen zullen bij dergelijke informatie minstens de wenkbrauwen fronsen.

Over slangen heeft Jacob van Maerlant in zijn natuurencyclopedie geschreven, zonder zelf misschien ooit één slang gezien te hebben. Hij heeft zijn kennis niet verkregen door empirisch onderzoek, maar door een in zijn ogen geloofwaardige Latijnse bron te vertalen. Het onderzoek dat de auteur van deze bron op zíjn beurt voor het samenstellen heeft verricht, omvat evenmin veldwerk. Ongetwijfeld heeft er, als we de bronnen van de bronnen zouden kunnen volgen, een in de natuur geïnteresseerd iemand ware zaken waargenomen die hij heeft opgeschreven. Hiervan heeft men later echter bevonden dat ze waar waren, omdát ze in boeken stonden. Maar dat is in de loop der tijd wel een waarheid geworden die steeds verder van de oorspronkelijke is losgeraakt. Boeken konden toentertijd namelijk alleen maar handmatig gekopieerd worden. Daardoor ontstonden wat men noemt 'corrupte' versies. Niet altijd immers begreep een kopiist de inhoud van zijn voorbeeld. Ook was hij niet altijd even geconcentreerd bezig. Vertalers beheersten de bron- en doeltaal niet altijd op hetzelfde niveau, waardoor ze er niet altijd in slaagden een getrouwe weergave in een landstaal te maken. Toch heeft men lange tijd niet getornd aan de juistheid van de gegevens die men moest overnemen. Dus hebben kopiisten en vertalers eeuwenlang uit hun voorbeelden informatie overgenomen waarvan zij niet op het idee kwamen het waarheidsgehalte ervan aan de toenmalige realiteit te toetsen.

Alleen al op grond van het hierboven beschrevene konden merkwaardige dieren ontstaan, of konden dieren uitgerust worden met wel erg vreemde eigenschappen. Maar er is nóg een aspect. In de middeleeuwen was de zoölogie nog geen duidelijk wetenschapsgebied met een herkenbare methode van onderzoek. De dieren werden niet omwille van henzelf beschreven. Evenmin werden ze uitsluitend beoordeeld op hun onderscheidende eigenschappen. Aristoteles (384-322 voor Christus), de eerste serieuze 'bioloog', kende bijvoorbeeld ook menselijke eigenschappen aan dieren toe. Zo spreekt hij over de aard van de dieren en merkt daarbij op dat herten en hazen intelligent en bescheiden zijn, terwijl hij serpenten als gemeen kwalificeert. Op deze manier konden dieren ook dragers van symbolische eigenschappen worden. Van hun veronderstelde of werkelijke gedragingen nam men verder aan dat die de mens inzicht gaven in Gods bedoelingen met de schepping in het algemeen en met de mens in het bijzonder. Ook waren ze aanleiding tot moralistische bespiegelingen. Vanuit deze optiek was het volkomen onbelangrijk dat er in de toenmalige dierenwereld mythische of fabelachtige dieren voorkwamen.

Figuur 1
Draconcopes (uit een kopie van Van Maerlant's *Der Naturen Bloeme* (1270). Koninklijke Bibliotheek, Den Haag; sigle KA XVI).
Draconcopes (from a copy of Van Maerlant's Der Naturen Bloeme (1270). Koninklijke Bibliotheek, The Hague; sigle KA XVI*).*

Figuur 2
Draco (uit een kopie van Van Maerlant's *Der Naturen Bloeme* (1270). Koninklijke Bibliotheek, Den Haag; sigle KA XVI).
Draco (from a copy of Van Maerlant's Der Naturen Bloeme (1270). Koninklijke Bibliotheek, The Hague; sigle KA XVI*).*

Coort, van der 2009. In: Nederlandse Fauna 9: 29-34

En zo komt het, dat er in de achttiende eeuw nog geloof gehecht werd aan hetgeen illustere wetenschappers van eeuwen her geschreven hadden en aan hetgeen er in de Bijbel te lezen stond over slangen. De achttiende-eeuwse onderzoeker Van Lier bijvoorbeeld, neemt op basis van bijbelteksten zonder meer aan dat adders helemaal niet doof zijn, zoals sommigen beweren. Staat er immers in Psalmen 58: 5-6 over onrechtvaardige rechters niet te lezen dat ze venijnig zijn als giftige adders; 'Ze stoppen hun oren als dove slangen, Die niet luisteren naar de stem van bezweerders En van bekwame belezers'? Natuurlijk, zo legt Van Lier deze passage uit, betreft het hier een overdrachtelijke doofheid en kunnen adders wel degelijk horen. Zo bestaan er tot op de dag van vandaag tal van onjuistheden en vooroordelen over slangen, die hun oorsprong vinden in een andere wetenschappelijke aanpak en in een tegenwoordig niet meer geaccepteerd autoriteitsprincipe.
Grondleggers als bijvoorbeeld de dertiende-eeuwse Vlaming Jacob van Maerlant en de zeventiende-eeuwse Engelse priester/vertaler/bewerker Edward Topsell, besteden in hun natuurencyclopedieën ruim aandacht aan dieren die zij 'serpenten' noemen. Dat is een vreemde mix waarin de moderne taxonomie inmiddels slangen, schildpadden, amfibieën, hagedissen, en geleedpotigen heeft weten te onderscheiden. In enkele cultuurhistorische intermezzi wordt u geïnformeerd over antieke, middeleeuwse en renaissancistische opvattingen over enkele vertegenwoordigers van onze herpetofauna.

SALAMANDER

'De volgende dag begonnen de lessen weer. Op een gure januarimorgen twee uur lang buiten zijn was wel het laatste waar iedereen zin in had, maar Hagrid had ter ontspanning voor een groot vuur vol Salamanders gezorgd en ze besteedden een ongewoon boeiende les aan het verzamelen van droge takken en bladeren om het vuur gaande te houden, terwijl de hagedissen van de vlammen genoten en over de gloeiende houtblokken klauterden.'

Deze gezellige sfeerbeschrijving komt uit het twaalfde hoofdstuk van *Harry Potter en de gevangene van Azkaban,* het derde deel in de reeks van Harry Potter-boeken van de Engelse schrijfster J.K. Rowling. In de context van dit betoverende jeugdboek is het helemaal niet vreemd dat de halfreus Hagrid een vuurtje van salamanders heeft aangemaakt. We verbazen ons immers ook niet over de aanwezigheid van een hippogrief, een fantastische mix van een paard en een adelaar.

Figuur 3
Salamandra (uit een kopie van Van Maerlant's *Der Naturen Bloeme* (1270). Koninklijke Bibliotheek, Den Haag; sigle KA XVI).
Salamandra (from a copy of Van Maerlant's Der Naturen Bloeme (1270). Koninklijke Bibliotheek, The Hague; sigle KA XVI*).*

Rowlings keuze voor salamanders in het vuur (fig. 3) zou een toevallige kunnen zijn. Aardig genoeg echter, sluit haar beschrijving aan bij een eeuwenlange traditie die haar oorsprong heeft bij Aristoteles. Bij deze Griekse geleerde is al sprake van het gegeven dat salamanders niet door vuur verbrand kunnen worden. Sterker nog, zij zouden in staat zijn vuur te dóven. Als Jacob van Maerlant in zijn 'boec van serpenten' bij de salamander is beland, verwijst hij dan ook naar Aristoteles en andere illustere geleerden, om op zijn beurt de onbrandbaarheid van de salamander door te vertellen.
Van Maerlant geeft, in navolging van geleerde voorgangers nog méér bijzondere eigenschappen. Zo zouden salamanders ook wol of een vacht leveren als grondstof voor riemen en kleren. Deze zouden, net als de salamander zelf, onbrandbaar zijn. Vuur was wél het middel om dergelijke kledingstukken weer schoon te krijgen. Paus Alexander bijvoorbeeld, had een mantel van salamanderwol, die periodiek in het vuur werd gegooid om hem te reinigen. Verder vermeldt Van Maerlant dat er geen serpent ter wereld zo giftig is als de salamander. Konden andere serpenten maar één mens tegelijk doden, een salamander was in staat tot massale vergiftigingen. Daartoe was het al voldoende, dat er een salamander in een waterput was gevallen waaruit vervolgens gedronken werd. En Van Maerlant eindigt het salamanderlemma (hoofdstuk) met de eigenschap dat salamanders geen 'hij'tjes en zij'tjes' kennen en dat alle exemplaren, net als kippen, eieren leggen.

Betrouwbare getuigenissen

Moderne lezers halen mogelijk de schouders op als zij kennis nemen van bovengenoemde eigenschappen. Toch zijn er getuigenissen die het gelijk van Van Maerlant en diens illustere voorgangers over bijvoorbeeld de onbrandbaarheid schijnen te bevestigen. Zo beschrijft de Italiaanse renaissancekunstenaar Benvenuto Cellini in zijn dagboek – geen fictie, 'dus' betrouwbaar! – een voorval uit 1505 waarin een salamander de hoofdrol speelt. Cellini behoort tot de zeldzame mensen die het voorrecht hebben gehad een salamander te zien te midden van een stevig brandend vuur. Opdat hij dit voorval nooit zou vergeten, gaf zijn vader – een tweede ooggetuige! – hem een oorvijg waarvan hij suizebolde. En voor wie twijfelt aan Cellini's getuigenis: de 'juistheid' van de onbrandbare eigenschap van de salamander is in 1716 nog bewezen. Tijdens empirisch onderzoek, zo blijkt uit een verslag in The Philosophical Transactions of the Royal Society van genoemd jaar, hebben onderzoekers een salamander in het vuur gegooid. Het dier zwol op, braakte een dikke, slijmerige substantie uit die de dichtstbijzijnde kolen doofde. Het dier trok zich direct terug op deze plaats, waarna het verschijnsel zich herhaalde. Op deze manier redde het zich van het geweld van het vuur gedurende maar liefst twee uren. De salamander zou daarna nog twee maanden geleefd hebben.
Goed, laten we aannemen dat een salamander zich in een takkenbos had verscholen en zodoende in een zwak brandend vuur terecht was gekomen. Door secreet uit te scheiden zou hij dat, overeenkomstig het hierboven beschreven experiment, hebben kunnen doven. Maar hoe zit het dan met de andere, door Van Maerlant genoemde bijzondere

eigenschappen? Hoe is de salamanderwol te verklaren? Hoe de massale vergiftiging door salamanders? Wat voor zin heeft het om mannetjes en vrouwtjes te hebben als beide geslachten eieren leggen?

Asbest

Omdat iedere observeerder kon constateren dat een salamander geen harig dier is, zocht men naar een andere verklaring voor het bestaan van salamanderwol. Dat leidde tot de veronderstelling dat een salamander een coconstadium had. In zijn reisverslag van een tocht naar het Verre Oosten geeft Marco Polo echter een verklaring voor de verwarring van salamanderwol met een stof die ongetwijfeld asbest moet zijn:

'Uit een zekere berg wordt salamandra gewonnen, een materie die wanneer ze verkruimeld wordt, vezels vormt die vroeger uit onwetendheid werden toegeschreven aan een dier. De salamanderwol wordt gedroogd, gestampt in een koperen vijzel en gewassen. De aarde die overblijft, wordt verwijderd en de vezels worden gesponnen tot een stof die verre van wit is, maar in het vuur gebleekt wordt. Met hetzelfde procédé wordt ook de stof gereinigd.'

Van asbest waren de vuurvaste eigenschappen al vanouds bekend. De Romeinse auteur Plinius († 79 na Christus) kent bijvoorbeeld de amiantus, een synoniem voor asbest. En behalve dat deze steen, die er uitzag als aluin, bescherming bood tegen vervloekingen van bepaalde tovenaars, was hij vrijwel niet door vuur te vernietigen.

Massale vergiftiging

Plinius is degene geweest, die gewaarschuwd heeft voor het verschrikkelijk vergiftigende vermogen van de salamander. Hij noemt zelfs de mogelijkheid voor mensen om gedood te worden als ze eten van brood dat een bakker gebakken heeft met behulp van hout dat door salamanders vergiftigd is. Een dergelijke vergiftiging heeft vermoedelijk de volgende oorzaak. Het is bekend dat er in het jaar 922 in Frankrijk 40.000 mensen stierven aan *ignis sacer*, het St.-Antoniusvuur. In 1128 stierven in Parijs 14.000 mensen aan deze ziekte. Dergelijke massale vergiftigingen kwamen voor na het consumeren van roggebrood dat gebakken was van met moederkoren (een schimmel) verontreinigd graan. Het is gemakkelijk om een in een zak bloem gevonden salamander van een dergelijke catastrofe de schuld te geven. De onbegrepen échte oorzaak van zo'n epidemische uitbarsting van *ignis sacer* kan overvloedig voedsel gegeven hebben aan de legendevorming rond de salamander.

Hij'tjes en zij'tjes

Salamanders kennen wel degelijk mannetjes en vrouwtjes. Op enkele uitzonderingen na zijn het eierleggende dieren. Meestal vindt de bevruchting inwendig plaats, maar bij sommige soorten is er sprake van een uitwendige bevruchting. Bij inwendige bevruchting zet het mannetje spermatoforen af, die bestaan uit een gelatineachtige voet met daarboven een zaadpakketje. Het vrouwtje neemt dergelijke zaadpakketjes in hun geheel op. Later zet zij haar eieren in het water of op het land af. Mogelijk dat het deze, in vervlogen tijden waargenomen wijze van voortplanting is, die de opmerking begrijpelijk maakt dat beide geslachten eieren leggen.

Vurig biotoop

Vooral op Sicilië, dacht men, leefden veel salamanders, want daar zat veel vuur in de grond. Het was niet gemakkelijk om er een te vangen, maar jagers hadden er toch een doeltreffende strategie voor ontwikkeld. Wanneer ze in een natuurlijk vuur een salamander ontdekt hadden, trokken ze dat vuur uit elkaar tot een lange streep. De salamander werd nieuwsgierig waar die naar toe leidde, en verliet zijn eigen knusse, hete plek. Achter hem doofden de jagers dan het vuur, zodat de salamander niet meer terug kon. Wanneer de vuurstreep uitgebrand was, kon de nieuwsgierige salamander gevangen worden (fig. 4).

Symboliek

De vier elementen – aarde, water, lucht en vuur – werden in de middeleeuwen symbolisch voorgesteld door dieren. Voor het vuur stond de salamander symbool en in die hoedanigheid werd hij ook beschouwd als een beeld voor Christus. Zijn symboliek kent nog een andere betekenislaag. In de middeleeuwen leerde men dat de salamander, in het vuur levende, het goede onderhoudt en het slechte dooft. Zodoende symboliseerde het dier ook rechtvaardigheid. Vandaar dat de Franse koning Frans I in zijn wapen de salamander heeft opgenomen, met het devies *Nutrisco et extinguo* ('ik voed en ik doof'). In het kasteel van Blois (Frankrijk, zie fig. 5) is op meerdere plaatsen de koninklijke salamander te zien, evenals in het nabijgelegen kasteel van Beauregard, waar naast de salamander ook de spreuk aanwezig is. Verder symboliseert de salamander kuisheid en maagdelijkheid. Immers, deze deugden blijven te midden van hartstochten en zonden die rondom hen branden ongerept.

VIPERA
(ADDERS EN ANDERE SLANGACHTIGEN)

'*Maar nu is het zo dat, als zij zich paarsgewijze verenigen en het mannetje juist aan de ejaculatie toe is, het wijfje, als hij zijn zaad verliest, zijn hals vastpakt en zich daarna vastklam-*

Figuur 4
Een salamander in het vuur (uit Heinrich 1995).
A salamander in the fire (from Heinrich 1995).

Figuur 5
De koninklijke salamander van het kasteel van Blois, Frankrijk.
The royal salamander at the castle of Blois, France.

pend niet eerder loslaat dan wanneer ze die heeft doorgebeten. Het mannetje sterft op deze wijze, maar het wijfje moet daardoor op de volgende wijze boeten: de jongen wreken hun verwekker door nog in het moederlijf de baarmoeder door te bijten en zich door haar ingewanden heenvretend werken zij zich naar buiten.'

Deze bijzondere paring komt uit de pen van de Griekse historieschrijver Herodotus (484-425 voor Christus). Het waarheidsgehalte ervan is eeuwenlang niet bestreden, en zo kan het gebeuren dat Jacob van Maerlant er in 1270 in zijn serpentenboek bij het lemma van de vipera nog een groot aantal versregels aan wijdt (fig. 6). En behalve over de bizarre paring, rept hij over nóg meer eigenaardigheden. Zo vertelt hij, dat een vipera te herkennen is aan drie giftanden; ze brengt er een dodelijke beet mee toe. Ze levert verder grondstoffen voor farmaceutische producten. Met name de ingewanden kunnen gebruikt worden voor de behandeling van beten van andere gifslangen. Plinius wist al te vertellen dat de vervelling van een vipera heilzaam is voor zieke ogen en tanden, mits die in goede wijn gekookt is. Ook is viperavet een probaat middel tegen slechtziende ogen. Geen dier is zo kwaadaardig als deze vipera. Niet altijd, overigens. Als het mannetje bijvoorbeeld zijn vrouwtje ergens bespeurt, sist hij naar haar en nodigt haar uit om bij hem te komen. Als geste jegens haar spuwt hij dan zijn gif uit.
In 1608 maakt Edward Topsell echter melding van een empirisch onderzoek naar deze vreemde paring. Voor dit experiment werden mannetjes- en vrouwtjesadders gevangen en in een terrarium geplaatst. Observaties wezen vervolgens uit dat de adders paarden zoals andere dieren. Noch het mannetje, noch het vrouwtje liep daarbij enig letsel op.
Slangen kunnen hun prooi niet verscheuren en in hanteerbaardere delen naar binnen werken. Zij kunnen die slechts in één hap doorslikken. Wellicht is het wel eens gebeurd dat iemand heeft waargenomen dat de ene adder de andere opat. Dat heeft dan kunnen gebeuren, doordat bijvoorbeeld beide slangen ieder aan één kant van dezelfde prooi zijn begonnen met eten. De grootste slang (meestal het vrouwtje) heeft dan aansluitend haar soortgenoot aan de andere kant van de prooi mee opgegeten. Ook kan zijn waargenomen hoe een ofiofage slang (een slang die andere slangen eet) zonder meer een soortgenoot aan het verorberen is geweest.

Bevalling met dodelijke afloop

Het gegeven van de geforceerde bevalling van het viperavrouwtje stoort Topsell even erg als de merkwaardige paring. Hij wijdt een uitgebreid onderzoek aan de bevalling van dit dier en komt tot de volgende bevindingen: Aristoteles blijkt al waargenomen te hebben dat jonge addertjes in een vlies worden geboren, een vlies dat zij echter in de moederbuik al kunnen doorbreken. Plinius wordt verantwoordelijk gesteld voor de misvatting dat de jongen zich naar buiten éten en voor het fabeltje dat er dagelijks maar één jong geboren zou worden. Topsell vertaalt het Grieks van Aristoteles als volgt: 'She bringeth forth euery one in one day, and shee bringeth foorth more then twentie.' Hij interpreteert de bedoeling: een vipera brengt twintig jongen afzonderlijk ter wereld, maar alle op één dag.
Een bijzonder kenmerk van de antieke en middeleeuwse vipera is het gegeven van de drie giftanden. Ook hier is een aannemelijke verklaring voor te geven. Gifslangen moeten te allen tijde kunnen vertrouwen op hun giftanden. Deze zijn echter aan slijtage onderhevig en kunnen bij het verschalken van een prooi wel eens beschadigd raken of zelfs afbreken. Daarom liggen er in de bovenkaak reservetanden, die direct de plaats van een versleten of afgebroken voorganger kunnen innemen. Het is denkbaar dat vroeger in een individueel dier een dergelijke tandenwissel opgemerkt is, waarbij zowel de te wisselen tand nog aanwezig was als de tand die de vrijkomende plaats moest innemen. Op deze

Figuur 6
De opvallende paring van de vipera (uit een kopie van Van Maerlant's *Der Naturen Bloeme* (1270). Koninklijke Bibliotheek, Den Haag; sigle KA XVI).
The remarkable mating of the vipera (from a copy of Van Maerlant's Der Naturen Bloeme (1270). Koninklijke Bibliotheek, The Hague; sigle KA XVI*).*

manier kan een bijzonderheid, waargenomen bij één dier, geldigheid krijgen voor de totale soort.

Onmisbaar ingrediënt

Uit bewaarde apothekersrekeningen uit 1662 blijkt, dat 'Veneetse driakel' (= triakel uit Venetië), mits ambachtelijk geproduceerd, een gewild middel was tegen allerlei besmettelijke ziekten, vooral tegen de pest. Dit triakel, ook wel theriac genoemd, bevatte naast opium ook vers addervlees. De adders die het voorrecht hadden het welzijn van de mens te dienen, werden door de Venetiaanse drogisten zelf in hun slangentuinen gehouden, zodat ze altijd verse voorraad hadden. Ze werden van hun grondstof voorzien door professionele slangenvangers. Uit Venetië betrokken addervlees voor de theriacbereiding was een garantie voor de deugdelijkheid ervan. 'Trochisci de viperis' (adderkoekjes) kregen van hun Venetiaanse drogisten een certificaat van echtheid mee, want er werd veel gefraudeerd met de kwaliteit van de benodigde grondstoffen, die vaak uit verre landen kwamen. Om bedrog zo veel mogelijk te voorkomen, gingen de plaatselijke Nederlandse overheden zich met de theriacbereiding bemoeien en werd verordonneerd dat die in het openbaar moest plaatsvinden, onder toezicht van een speciale commissie. Ook de bevolking woonde deze belangrijke gebeurtenis bij.

Ook vandaag de dag laten nog veel slangen het leven voor het medisch welzijn van de mensheid. En dat niet alleen in Aziatische landen, waar de traditionele geneeskunde graag gebruik maakt van slangen. In Spanje bijvoorbeeld is nog steeds addervet te koop, zowel in heuse apotheken en drogisterijen als op plaatselijke markten (zie fig. 7). Het zou een probaat middel zijn tegen reumatische pijnen, brandwonden, bulten, puistjes en zweren, verkoudheid, oorpijn, keelpijn, voetschimmel, ingegroeide nagels, huiduitslag, ontwrichtingen, verstuikingen; het helpt splinters uitdrijven en tegen beten van o.a. wespen, muggen en spinnen. Een waar panacee (wondermiddel) dus.

Een voorbeeld voor mannen

Zelden is in de westerse, dus voornamelijk Christelijke cultuur een positieve rol voor slangen weggelegd. Vrijwel altijd vertegenwoordigen zij op een of andere manier het duivelse, het verfoeilijke, het onbetrouwbare. Daarom is het opmerkelijk, dat Van Maerlant in het veronderstelde, hierboven besproken gedrag van het vipera-mannetje jegens zijn vrouwtje een aanleiding vindt om dat gedrag positief te duiden. *'Onsalech dorpre groniart'* ('ellendige, verachtelijke boerenpummel'), gaat hij tegen trouweloze mannen tekeer, *'scamedi, dat tu heves onwart sonder redene dijn wijf'* ('schaam je, dat je je vrouw zonder reden minacht'). Dat soort mannen zou een voorbeeld moeten nemen aan het addermannetje, dat zijn gif uitspuwt als hij door zijn vrouwtje genoegen smaakt. Van Maerlants Latijnse voorbeeld zegt het ook niet mis te verstaan: *'Non es dominus sed maritus, non ancillam sortitus es sed uxorem'* ('je bent niet haar meester, maar haar echtgenoot en je hebt geen slavin gekozen, maar een echtgenote'). Daar konden ze het mee doen!

LACERTA (HAGEDISSEN)

'Item wiltu dat dijn wijf nymmermeer man minnen mach. Recipe den start vander grawer hagedissen, ende bestrijc dairmede dijns wijfs conte al omme, ende sprict dese woirde: 'Ysak, Belyal, Ninniker, Magod, perhibui iam'; dat seg 1 warf, so biste dat seker dat gheen man macht en heeft bi dinen wive te sijn want sijn roede gaet legghen voir die poirt.'

Het bovenstaande citaat is een middeleeuws recept uit de zwarte magie, waarin een hagedissenstaart een onmisbaar onderdeel vormt van een bezwering. Met die bezwering kan een man voorkomen, dat zijn vrouw overspel pleegt. Daartoe neme hij de staart van een grijze hagedis, en bestrijke daarmee het geslachtsdeel van zijn vrouw. Daarbij moet hij de woorden 'Ysak, Belyal, Ninniker, Magod, perhibui iam' uitspreken. Daarna kan hij er zeker van zijn, dat geen andere man meer bij machte zal zijn zijn vrouw te beslapen, 'want zijn penis zal gaan liggen voor de ingang'. Het is overigens te hopen dat de bezwering niet werkzaam was als de achterdochtige echtgenoot zelf gebruik wilde maken van zijn huwelijkse privileges.

Men neme...

Edward Topsell – hij schreef zijn *The History of Serpents* in 1608 – wijdt ettelijke pagina's aan de hagedis (fig. 8). Wat in zijn behandeling opvalt, is dat dit reptiel zich toentertijd nog leek te lenen voor tal van eeuwenoude, therapeutische praktijken. Zo treffen we onder meer het verslag aan dat de Romeinse schrijver Aelianus (tweede eeuw na Christus) heeft gemaakt van een opmerkelijke ervaring. Aelianus beweert getuige te zijn geweest van het volgende: een man had een hagedis gevangen en met een scherp, bronzen voorwerp blind gemaakt. Hij stopte het dier met een ijzeren ring waarop hij de beeltenis van de hagedis had gekrast, samen met een speciaal kruid in een aardewerken pot. Na negen dagen opende hij de pot, en Aelianus zag met eigen ogen hoe de hagedis zijn gezichtsvermogen had teruggekregen. De man beweerde dat de ring heilzaam was voor de ogen.

Is deze handeling voor de hagedis geen pretje – regeneratie van de ooglens komt overigens wel degelijk voor, het verschijnsel heet 'wolffian regeneration' – ze is voor dit dier verre te verkiezen boven het uitvoeren van een ander recept dat Topsell geeft. Daarvoor moest de hagedis tot as verbrand worden, om daarna met de beste wijn en honing tot een zalfje gemaakt te worden. Dit smeersel zou blinde ogen weer genezen.

Ook andere therapieën waarin hagedisseningrediënten onontbeerlijk zijn, dienen vaak ter verlichting van oogkwalen. De verklaring daarvoor kan mogelijk gevonden worden in een bijzondere eigenschap die aan de hagedis toegedicht werd. In tal van bestiaria (middeleeuwse manuscripten met fabeldieren), waaronder dat van Jacob van Maerlant, komt namelijk de 'scaura' voor. Naar alle waarschijnlijkheid gaat

Figuur 7
Deksel van een potje slangenvet, zoals dat te koop is op de markt van Olot, Noord-Spanje.
Lid of a little pot with snake grease, as sold at the market of Olot, northern Spain.

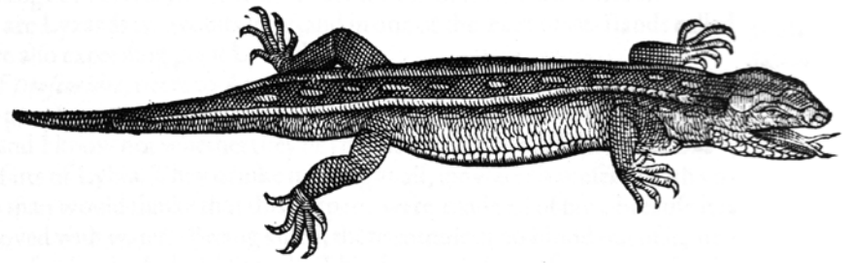

Figuur 8
De hagedis (uit Topsell 1608).
The lizard (from Topsell 1608).

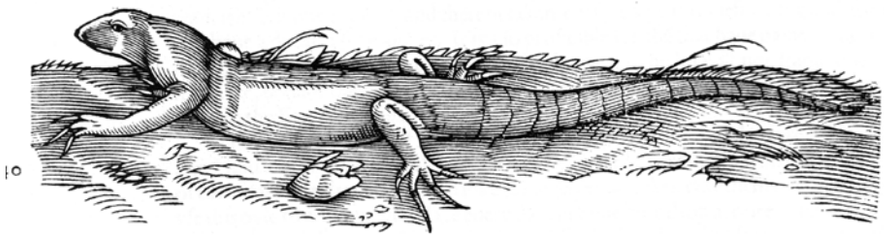

Figuur 9
De groene hagedis (uit Topsell 1608).
The green lizard (from Topsell 1608).

er achter deze naam een hagedissensoort schuil. Wanneer dit dier vanwege zijn gevorderde leeftijd blind werd – zo geloofde men – zocht het een muur op waar een gat in zat. Dit gat moest uitzien op het oosten. Daar ging het bij zonsopgang in zitten en door het kijken naar de nieuwe dageraad herkreeg het zijn gezichtsvermogen. Vandaar dat men geloofd zal hebben, dat het vooral dit dier was dat voor verlichting van oogproblemen kon zorgen. Leuke bijkomstigheid: Jacob van Maerlant laat de gelegenheid niet ongebruikt om zijn lezers met de veronderstelde eigenschap van de scaura te stichten. 'Mens', zo zegt hij, 'ook al ben je blind geworden, wend je hart naar het oosten, waar de waarachtige zon (= Christus) opkomt. Ook al ben je onwetend, je zult onderricht worden. Je zult licht (= inzicht) ontvangen van Hem die niemand onrecht doet.'

Wat zit daar achter?

Een moderne lezer vraagt zich ongetwijfeld af wat men in vergleden tijden waargenomen heeft dat voeding heeft gegeven aan deze 'waarheid'. Misschien is de volgende redenering een geldige. Ook hagedissen vervellen. Niet in één keer, zoals slangen, maar in stukken. Ook zij komen uit een vervellingsproces als herboren te voorschijn: frisse, nieuwe kleuren, scherpe tekening. Stel, iemand heeft eens, tijdens het ochtendgloren, gezien hoe een hagedis zich in een gat in een muur zat op te warmen. Dit gat zag toevallig uit op het oosten. Het dier was aan het vervellen en verloor het laatste stukje huid bij de ogen. Uiteindelijk kon de observeerder een herboren en vooral helder uit de ogen kijkend dier waarnemen.

Maar hoe zit dat dan met de blinde ogen die weer kunnen zien? Hagedissen hebben toch, anders dan slangen, oogleden? En anders dan bij slangen, waarbij de oogschub mee vervelt, is dat bij hagedissen niet het geval? Ook daar is wel een verklaring voor te vinden. De dieren die wij nu keurig gesystematiseerd hebben in slangen, hagedissen, amfibieën, geleedpotigen e.d., werden niet eens zó lang geleden nog onder één noemer geschaard: die van serpenten. Het is voorstelbaar, dat een eigenschap van de ene diersoort zodoende gemakkelijk kon overgaan op een andere.

Uitwerpselen en gal

Hoe het ook zij, het zijn vooral therapeutische kwaliteiten die men in oude natuurencyclopedische werken tegenkomt. Topsell beveelt, in navolging van de beroemde Avicenna (980-1037) aan om bijvoorbeeld de uitwerpselen van een bepaalde hagedissensoort te gebruiken om sproeten en vlekken in het gezicht mee weg te werken. De gal van een andere soort was een waar wondermiddel: je kon er de beet van een dolle hond mee genezen; bovendien zou een zwangere vrouw die op het punt van bevallen stond door een beetje van deze gal in te nemen, sneller haar kind ter wereld brengen; ook was dat middel goed tegen aambeien. De verpulverde kop van een hagedis, gemengd met zout, kon als een compres op een plaats op het lichaam worden aangebracht waar een ijzeren voorwerp naar binnen was gedrongen, bijvoorbeeld een pijlpunt of een spijker. Het middel dreef de ijzeren voorwerpen uit het lichaam. Een hagedissenkop gemengd met olie liet het haar bij een mens weer groeien als zweren dat hadden doen uitvallen. Ook het gedroogde hagedissenvlees zonder meer was een medicijn: je kon er onder andere beten van schorpioenen mee behandelen en bij degene die het had gegeten kon je pijnloos tanden trekken. De botten van een groene hagedis konden gebruikt worden als remedie tegen vallende ziekte, een kwaal waaraan vroeger veel mensen schenen te lijden en waar tal van andere therapieën voor bestonden.

Ook voor dieren en vruchten

Niet alleen mensen, maar ook dieren hadden baat bij een hagedissentherapie. De valk bijvoorbeeld – Jacob van Maerlant weidt nogal uit over het wel en wee van dit adellijk troeteldier. Wanneer deze roofvogel in de rui was, hielp een dieet van hagedissenvlees, gemengd met kruiden bij het vervangen van de veren. Maar men kon dit voedingsvoorschrift ook voor hennen gebruiken. Die konden vetgemest worden met dezelfde hagedissenmix, terwijl ook mensen die die hennen dan weer aten, er ook dikker van werden. Bijzonder ook is de uitwerking die een hagedissenhuid en diens gal zouden hebben op vruchten. Appels zouden van deze ingrediënten niet kunnen gaan rotten en ze zouden ook rupsen van het fruit weghouden.

Mensenvriend

Was de hagedis alleen al door zijn therapeutische gebruiksmogelijkheden een sympathiek dier voor de mens, ook anderszins had laatstgenoemde er voordeel van. In bestiaria staat de hagedis te boek als een vijand van alle andere serpenten en een vriend van de mensheid. Dat bewees de hagedis onder meer door over de mens te waken. Als een man bijvoorbeeld in het open veld een uiltje knapte, gebeurde het wel eens dat een slang haar toevlucht wilde zoeken in diens geopende mond. Wanneer een hagedis dat zag, sprong hij op het gezicht van de slaper, of krabbelde aan diens hand en wekte hem. Op die manier ontkwam de slaper – volgens Topsell – aan een wisse dood.

Onrein dier

In het Oude Testament worden hagedissen, samen met wezels en muizen, tot de onreine dieren gerekend. Het was verboden ze te eten. Wanneer de mens echter zijn lijden en ongemakken kon bestrijden met de ingrediënten van deze dieren, zal hij het bijbelse gebod ongetwijfeld veronachtzaamd hebben.

Marcel van der Voort

Coort, van der 2009. In: Nederlandse Fauna 9: 29-34